درياءَ ۽ سامونڊي ڪنارن سان زندگي

حبيب الله صديقي

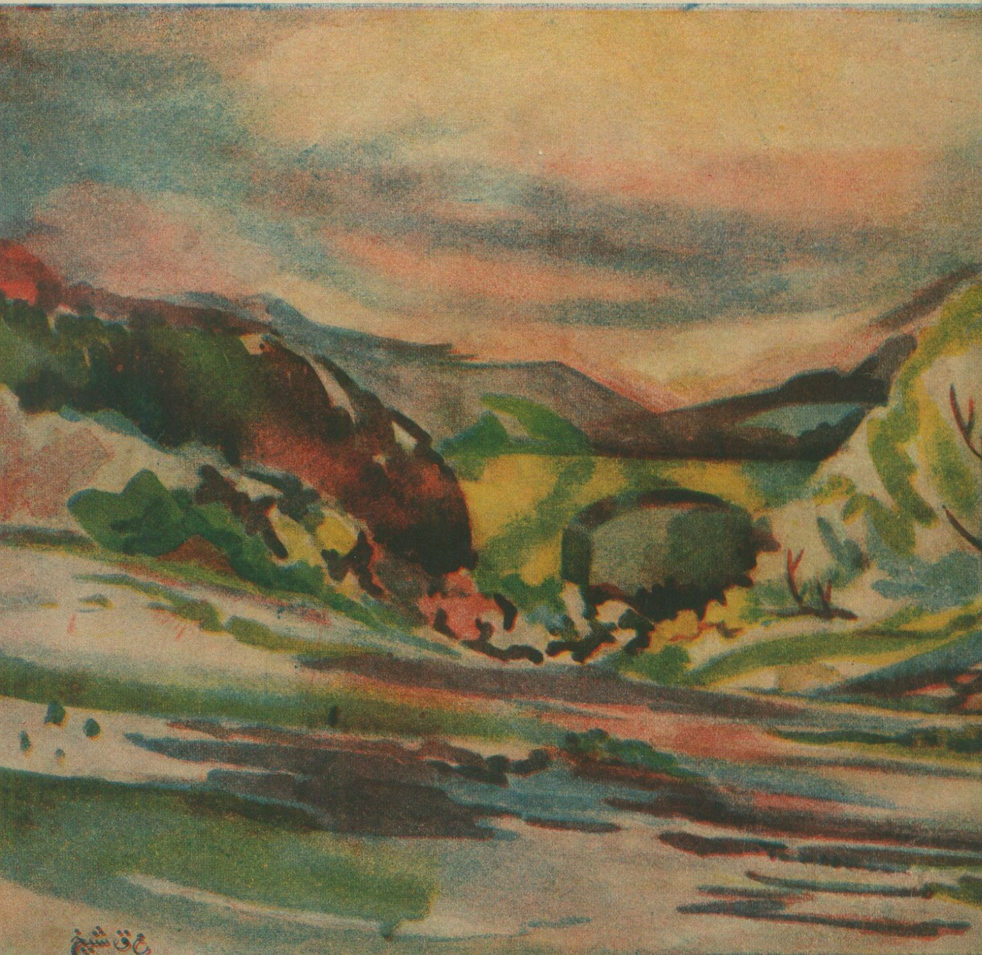

سنڌي ادبي بورڊ

دريا ۽ سامونڊي ڪنارن سان زندگي

حبيب الله صديقي

donated from
Suleman A. Memon's
personal library

بتعاون :

وزارت تعليم حڪومت پاڪستان
اسلام آباد

پبلشر:

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد سنڌ
١٩٨١ع

ڇاپو پهريون   سال ١٩٨١ع   تعداد ٢٠٠٠

[سڀ حق ۽ واسطا قائم]

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

قيمت: چار روپيا

[Price: Rs. 4-00]

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ
۾ مئنيجر ميان الله بچائي يوسف زئي ڇپيو، ۽ غلام رباني آگري
سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

فهرست

۱. جتي پاڻي، اتي پاڻ ۱-٦

۲. آبڪلائي، آڏل ۽ پوڏ ۷-۹

۳. درياهہ جي وٽ سان زندگيءَ جو وهنوار ۱۰-۱۴

۴. ماڻهو ۽ سندن ڌنڌا ۱۵-۲۰

۵. شهر ۽ ٻهراڙيون ۲۱-۲۴

٦. ڦاٽ ۽ واهہ ۲۵-۲٦

۷. ڍنڍون، ٻيلا ۽ ٻيٽ ۲۷-۲۸

۸. جبل، نيون ۽ شاهراهون ۲۹-۳۱

۹. سامونڊي ڪنارو ۳۲-۳٦

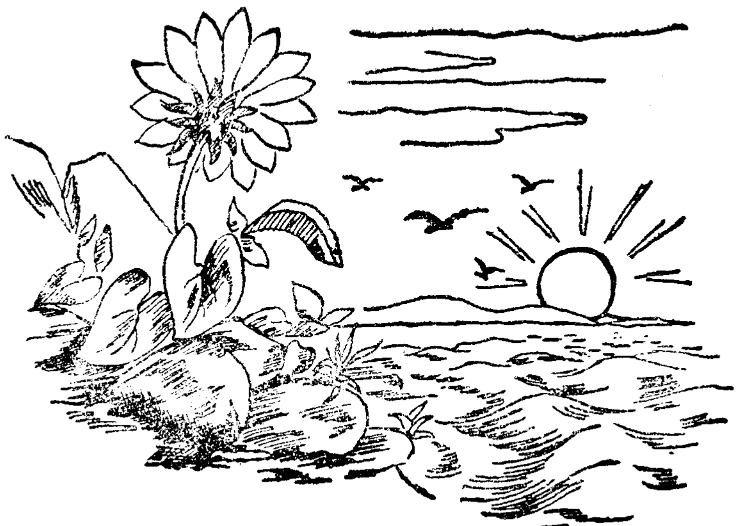

جِتي پاڻي، اُتي پاڻ

ٻوٽا ڦِرندا پاڇَ آهن. جيڪا زمين سوين سال غيرآباد رهي هجي، اها به آباد ٿي سگهي ٿي، پر جي پاڻي مليس!

زمين جي آباديءَ تي انسانذات جي کاڌ خوراڪ، سڌاري ۽ واڌاري، ساهت، سڀيتا ۽ هنرن بلڪ ماکيهن پنهنجي وجود جو آڌار آهي.

ڪي ملڪ اهڙا به آهن، جن مان فقط هڪ ندي وهي ٿي سا به نوڪلي سندن نه آهي. متئين ڪنهن ملڪ مان وهي نڪري ٿي ۽ وٽانئن ٿيندي هيٺئين ڪنهن ملڪ ۾ وڃيو ٿي پوي. پوءِ به اهي ملڪ زراعت ۽ هنرن، ڪاريگريءَ ۽ واپار، ڌنڌن ۽ روزگارن ۾ صدين کان آسودا ملڪ ليکبا اچن ٿا. اهڙو هڪ ملڪ مصر آهي، جيڪو نيل نديءَ جي سوغات آهي.

اسان جي سنڌ وري سنڌونديءَ جي سوکڙي آهي. سنڌوندي دنيا جي ندين ۾ سترهون نمبر وڏي ندي آهي. هماليه جبلن جي ڪيلاس پربت ۾ هڪ ڍنڍ آهي، جنهن کي مانسيرُوَرُ ڍنڍ چوندا آهن. سنڌوندي، انهيءَ مانسروور ڍنڍ مان نڪري، ڪشمير جي گلگت وارو جابلو حصو لتاڙي، پنجاب ۽ سنڌ جي ميدانن کي سيراب ڪري، ارڙهن سؤ ميلن جي منزل هڻي، شاهبندر وٽ اچي عربي سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي.

سنڌوندي سنڌ جو ته جِهڙوڪَرَ ساهُ آهي. جي اها نه هجي ته سڄي سنڌ هوند برپٽ بيابان ٿي وڃي. ٿر وانگر رڳو واري پيئي وسي.

سنڌونديءَ جي ڪناري: ڪڙمي ڪاسبي، ڏنار پهنوار، ماڇي مهاڻا، واپاري ۽ ٺيڪيدار، توڙي ڪاسورا ڪڙا زندگيءَ جا سکيا پهر پيا گهارين.

زندگيءَ جو هي سلسلو هزارين سالن کان جاري آهي. موئن جو دڙو ۽ ڪوٽ ڏيجيءَ جو قلعو، ٺٽو ننگر ۽ سيوهڻ شريف، آمريءَ جا آثار ۽ ٻيا ڪيترائي پراڻا پَڊَ انهيءَ ڳالهہ جا شاهد آهن تہ سنڌونديءَ جي ڪناري تي آڳاٽي زماني ۾ بہ ڪيترا وڏا شهر بستيون، ڳوٺ وسنديون، وڻاڻ، قومون ۽ قبيلا آباد هوندا هئا. ڀلاري ڀٽ ڌڻيءَ جو هي بيت اها روئداد بيان ڪري ٿو:

پڇون پراڻي نہ ٿئي،
جهونو ٿئي مَ ميچ،
ٻنيءَ متان ٻيج،
هاريندڙ هليا ويا.

ائين نہ آهي تہ ڪو سنڌوندي هميشه کان هڪ هنڌان پئي وهي آهي. سنڌ اندر سنڌونديءَ ڪيئي ڀيٽ مٽايا آهن. هڪ انگريز عالم جو چوڻ آهي تہ دنيا ۾ اهڙي ٻي ڪابہ ندي ڪانہ آهي، جنهن هن درياهہ وانگر پنهنجو وهڪرو بدلايو هجي. انهيءَ جو سبب هي آهي تہ سندس ٻيئي ڪپ هيٺانهان آهن ۽ سندس پيٽ يا تري جي زمين بہ اهڙي سخت نہ آهي، تنهنڪري آئل وقت جيڏانهن اڇيس ٿو تيڏانهن ڀيٽ مٽايو وڃي. انهيءَ ڪري ڪيس "پورالي سنڌو" بہ ڪري چوندا آهن.

سنڌ ۾ عام چوڻي آهي تہ "جتي پاڻي آهي، اتي پاڻ آهي". اها چوڻي انهيءَ ڪري ٺهي، جو ڏٺو ويو تہ جيڏانهن ٿي سنڌونديءَ جي لڙائيل پاڻيءَ ڦيرو ڦريو، تيڏانهن ٿي خلق خدا جي لاڙو ڪيو.

به سؤ سال اڳ جي ڳالهه آهي ته سنڌو نديءَ هالا ۽ نصرپور جي وچان وهندي هئي. عيسوي سن ١٧٥٨ ۾ ”پورالي سنڌو“ سوچ ۾ اچي، هالا کان سڌو ڏکڻ طرف رُخُ رکي، نيرون ڪوٽ جي اوله کان وهڻ لڳي، جتان اڄ سوڌو وهندي رهي ٿي. انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو، جو نيرون ڪوٽ، حيدرآباد جو روپ ڌاري، سنڌ جو تخت گاهه بڻيو، ۽ نصرپور پنهنجو اڳيون اوج قائم رکي ڪانه سگهي. ساڳي ڪار آتر ۾ روهڙيءَ ۽ اروڙ سان ٿي. عربن جي سنڌ تي ڪاهه وقت روهڙي شهر جو ڪو به نالو نيشان ڪونه هو. پر پوءِ جڏهن سنڌو نديءَ پنهنجو پراڻو اروڙ وارو وهڪرو ڦيرائي، سکر ۽ روهڙيءَ جي وچان وهڻ شروع ڪيو ته روهڙي شهر جو پايو پيو ۽ اروڙ ڦِٽي ڊٺا تي ويو.

اروڙ جا نشان روهڙيءَ جي ڏکڻ-آوڀر ۾ آيرنديءَ ناري لڳ اڄ به موجود آهن. هجري سن ٧١١ ۾ محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ وقت اروڙ سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هو. عربن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ منصوري ۾ قائم ڪيو. پوءِ ٻن صدين تائين اروڙ هندو آباديءَ جو مرڪز رهيو. آخر ۾ درياهه جي منهن موڙي وڃڻ سبب ڦٽي ويو. اهڙو ئي هڪ ٻيو شهر ڪوٽڙي ڪبير جي نالي سان انهيءَ منهن موڙڻ جي ست سهي، اڃا به ساڳئي نالي سان ٺئين هنڌ تي آباد آهي؛ جيئن نصرپور ساڳوٺي هنڌ تسي آباد آهي؛ پر اهو اڳوڻو اوج ڪٿي! پراڻي ڪوٽڙي ڪبير جا نشان ڊڙن جي صورت ۾ تعلقي ڪنڊياري ۾ ڀلاڻي شهر کان اٽڪل چئن-پنجن ميلن جي پنڌ تي قومي شاهراهه جي اوڀر ۾ آهن. هن پراڻي شهر جي اوله طرف درياهه وهندو هو، جنهن جا نشان اڄ تائين واريءَ جي صورت ۾ موجود آهن. اهو ئي درياهه ”ساهتيءَ“ جي زمينن کي آباد ڪندو هو. شهداد پور کان

سهڻيءَ ۽ ميهار جي قبرن جو وچ ڏيندو، تنهن ۾ پراڻ جي نالي سان سڏبو، رحمڪي بازار ڪان وڃي سمنڊ ۾ پوندو هو. هاڻي آتي واري پيئي وسي.

اهڙوئي هڪ مثال پاڻيءَ جي منهن سوڙڻ جو سنڌ ۾ هاڪڙي دريا، جي نالي سان مشهور آهي.

هاڪڙو دریاهہ آپرندي پنجاب، اتر راجپوتانا ۽ سنڌ جي ٿرپارڪر ضلعي کي آباد ڪندو هو. سندس سڪي وڃڻ کان پوءِ، ٿَرُ بَرُ ٿي ويو. سنڌ جا پراڻا نقشا ڏيکارين ٿا ته آريا قوم جي سنڌ ۾ اچڻ وقت هاڪڙو درياهہ موجود هو. ٿَرَ جي واريءَ جي پٽين جي باري ۾ ڪن عالمن جو خيال آهي ته اڳ هي حصو سمنڊ جي هيٺان هو. اهو خيال هن ڪري درست سمجهيو وڃي ٿو، جو عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ وقت، سمنڊ جو هاٺوڪو ڪنارو چاليهہ ميل اورتي هو. بدين جو شهر پڻ ڪڇ جي رڻ ۾ هو. اڪبر بادشاهہ جي ڏينهن ۾ سمنڊ بدين کان وهندو هو. پر ٻين عالمن جي هيءَ راءِ آهي ته هاڪڙي جي وجود سنجڻ ڪري واريءَ جا دڙا ظاهر ٿيا آهن، ڇاڪاڻ ته اها پڪ آهي ته هاڪڙي ۽ ان جي شاخن ڪري ٿرپارڪر ضلعو ۽ ڇاڇڪان ان وقت سنڌ جا زرخيز ڀاڱا هئا.

آپرندو نارو، جنهن جو سُنهن اڄڪلهہ سکر براج جي ڪاٻي پاسي آهي، سو هاڪڙي جي پراڻي پيٽ مان وهي ٿو، باقي هاڪڙي جون شاخون، جن تي ٽن ملڪن جي آبادي ٿيندي هئي. سي پڻ موجود آهن ۽ برسات کان پوءِ پاڻي سان پرجيو وڃن. هاڪڙي جي ڪناري تي خاص ڪري چوڙ واري هنڌ تي ڪيترن ئي قديم شهرن جا نشان مليا آهن، جي ڪنهن زماني ۾ وڏي اوج تي هئا. پر اڄ هاڪڙي

جو پاڻي نه آهي ته پاڻ به نه آهن. تڏهن ته چيو اٿن ته، ”جتي پاڻي، اتي پاڻ.“

سنڌ ۾ سنڌونديءَ راڄپوتانه جي ريگستاني علائقن جي حدن کان وٺي الهندي وارن کيرٿر جبل جي قطارن تائين هڪ سؤ ستر ميلن واري ميداني علائقي اندر ڪيترائي ڀيرا پنهنجو پيٽ مٽايو آهي.

پوئين ڀيري، عيسوي سن ۱۷۵۷ ۾، سنڌونديءَ پنهنجو رخ بدلائي اروڙ، ڪوٽڙي ڪبير، سهٽيءَ جي قبر لڳ شهداد پور ۽ نصرپور وغيره کي ڇڏي، روهڙي، ڪوٽڙي ۽ حيدرآباد جا شهر وسايا. ان سلسلي ۾ هالڪنڊي شهر جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي، جو ان جي احوال مان پتو پوي ٿو ته نه فقط درياهه جي سُڪڻ موڙڻ سبب بستيون ۽ شهر برباد ٿين ٿا، پر ان جي پاڻ ۽ ٻوڏ سبب پڻ ڪيتريون وسنديون ويران ۽ شهر غرق ٿين ٿا.

هاڻوڪي پراڻا هالا ڳوٺ جي الهندي طرف اڌ ميل پنڌ تي هالڪنڊي نالي هڪ وڏو شهر هوندو هو.

هالڪنڊي شهر جي اولهه ۾ ”مير پيلو“ نالي هڪ ڳوٺ هو، جنهن جي الهندي وٽ سان وڏا باغ هوندا هئا. اتان درياهه ٻن ميلن جي پنڌ تي وهندو هو.

مير پيلو هالا ذات جي ماڻهن مخدوم نوح رحمت‌الله عليه جن کي نذراني طور ڏنو هو. مخدوم نوح رحه هن ڳوٺ جي اڀرندي طرف رهندو هو. سندس وفات بعد کيس هالڪنڊي شهر جي مقام ۾ دفنايو ويو.

اٽڪل عيسوي سن ۱۵۹۸ ڌاري هن شهر کي درياهه پائڻ شروع ڪيو. پڇي بزرگن ۽ انهن سان واسطو رکندڙ ماڻهن پنهنجا گهر هالڪنڊي شهر جي اڀرندي طرف ميڻيءَ

جي ھڪ وڏي دڙي تي اچي اڏيا. مخدوم نوح رحہ جي
ٽڏھوڪي گادي نشين ۽ سندس مريدن خادمن ھالڪنڊيءَ
کان لڏي، ٻن - اڍائن ميلن جي مفاصلي تي اڀرندي طرف اچي،
اسلام آباد جي نالي سان شھر ٻڌو، جنھن کي ھاڻي ”ھالا نوان“
چون ٿا. مخدوم نوح رحہ جي ميت مبارڪ کي ھنن پيتيءَ
۾ وجھي، آڻي ھالا نوان ۾ ھاڻوڪي مقبري ۾ دفنايو.

ائين پوراليءَ سنڌوندڍءَ اسان کان ڪيترائي پراڻا شھر
کسيا آھن، ۽ انھن جي بدران نوان شھر ڏنا آھن.

آبڪلاڙي، اٿل ۽ ٻوڙ

سنڌونديءَ، جنهن کي مهراڻ به سڏيندا آهن، تنهن جي موج مشهور آهي. هماليه جبلن جي ڪيلاس پربت تي سڄو

سيارو جيڪا برف پوي، سا اونهاري جي مند تي رجي، وهيو اچيو مانسرووَر ڍنڍ ۾ پوي. اهو پاڻي، سونهاريءَ سنڌونديءَ رستي پنهنجي ارڙهن سؤ ميلن جي ڊگهي وهڪري ۾ هزارين بستين، لکين گهرن، ڪروڙين ايڪڙ زمين ۽

ان جي ڪيتن ۽ فصلن کي آباد ڪندو ۽ آنهن جي اَڄ لاهيندو، اچيو شاهہ بندر وٽ عربي سمنڊ ۾ پوي ٿو. ايڏي پنهنجي ڊگهي سفر ۾ هر سال هي پاڻيءَ جو زوردار وهڪرو ڪجهہ پائيندڙ رستي ۽ ڪجهہ آٿل ڪرڻ سان، ڪيترين بستيون، ڳوٺ ۽ آباديون ٻوڙيو ۽ ڊاهيو ختم ڪريو ڇڏي، ائين هيءَ موج متو مهراڻ نہ جهليو رهي نہ پليو رهي، ڪڏهن مهربان ۽ ڪڏهن ڏسريل، پنهنجيءَ مستيءَ ۾ وهندو رهي ٿو.

سنڌوءَ جي آٿل کي روڪڻ لاءِ اسان جي سنڌ پرڳڻي ۾ بند ٻڌل آهن، جن ۾ بيگاري، ڪشمور، ڇڪ، لاڙڪاڻو ۽ سيوهڻ بند مشهور آهن. انهن بندن تي حڪومت هر سال سخت پهرو لڳائي، ڪاڌ ۽ روڙن ڪان آنهن جي بچاءَ جو بندوبست ڪري ٿي.

عام ماڻهو آبڪلاڻيءَ جي موسم ۾ وڏيءَ وَٽ-پَنج ۾ هوندا آهن. ڪن جا ڍور چٽ، تہ ڪن جا جهڳا چٽ. ڪڏهن ڪڏهن تہ اوچتيءَ ۽ وڏيءَ ٻوڏ ۾ ماڻهن جو بہ نقصان ٿئي ٿو. پاڻيءَ جي اوچتي چاڙهہ جي حالت ۾ بيٺل فصل بہ ناس ٿيو وڃن. اهڙين حالتن ۾ ماڻهو ڪچي مان نڪري، ٻندن تي يا بندن کان ٻاهر پڪي تي سر ۽ ٽپڙ بچائي، اچي پناهہ وٺندا آهن. سرڪار طرفان "رليف ڪئمپون" يا امدادي مرڪز قائم ڪيا ويندا آهن، جتي اناج، دوائون ۽ ٻيون امدادي شيون متاثر ٿيل ماڻهن ۾ ورهايون وينديون آهن.

درياهہ اڪثر ڪري اپريل مهيني جي وچ ڌاري ڦوڪجڻ شروع ڪندو آهي، سٺي ۽ جون مهينن ۾ ڏينڍون ڏورا، ڪپر ۽ ڪنارا ٻيري ٻيهندو آهي. جولاءِ ۽ آگسٽ درياهہ جي چاڙهہ جا مهينا هوندا آهن، آن جو وڏو وهڪرو آگسٽ

مهيني ۾ يا سيپٽمبر مهيني جي پهرين اڌ ڌاري گذري ويندو آهي. پوءِ سيپٽمبر مهيني ۾ ئي پاڻي ڇڇڻ لڳندو آهي. ڪڇي جا ماڻهو پاڻيءَ لهندي ئي، پنهنجي ماڳ تي سوٽيو اچن ۽ اچي هر ڦار يا ڇٽ ـ ڪيرڻ ڪي لڳن. پاڻي لهندي لهندي، درياهه جي پيٽ مان آخر لانگها ٿيو پون، ۽ ماڻهو ۽ سندن ڍور ـ ڍڳا وتن منجهس آسانيءَ سان گهمندا ڦرندا. ڪير چوي ته هي گجندڙ شينهن، مٺو متو مهراڻ، آبڪلاڻيءَ جي پن ـ اڍائن مهينن ۾ ڇا ڏئي ويو ۽ ڇا ڪٽي ويو، ۽ ڇا ڇا نه ڪري ويو! ڪٿي ته ڪوهن ۾ واريءَ جا دڙا، ڪٿي ته ڪلر ۾ ورتل سڪل ٿوٽ رڃ جا ميدان، لٽ جي ٿهه هيٺ ڍڪجي، پليءَ يا ڳيءَ پريءَ، سون اپائيندڙ ڌرتيءَ جا پٽ ٿيو پون ـ بنهه اهڙا، جو چئجي ته "هڏيءَ جا پيٽا ٿي ويا!"

سنڌو نديءَ جي ڪناري سان لڪين ايڪڙ پليون زمينون آهن، جيڪي آبڪلاڻيءَ ۾ پڌن ٿيون. انهن کي ٻي ڪا پيچ سوڪ به ڪانه آهي. هي نهور زمينون سنڌو نديءَ جو مٺو پاڻي پي، ڍَوَ ڪري، سندس ڌڌي مٽي پنهنجي ليڪتن کي لائي، آهي پوکون: ڪڻڪون، ڇٽا، مٽر، سرنهه، توريا ۽ ونڻ آپائين ٿيون، جن جي اپت مان نه رڳو ٻوڙ جا ستايل آسودا ٿين ٿا، پر سڄي خلق انهيءَ ڪمائيءَ جو ڪٽيو ڪائي ٿي، ۽ ملڪ جي گذيل زرعي پيداوار ٻيٽي ٿيو پوي.

درياهہ جي وٽ سان زندگيءَ جو وهنوار

هيڏانهن پاڻي لٿو هوڏانهن ڪَچي جا ماڻهو هر ڦار
ڪي لڳا. ڪٿي چڻ ته ڪٿي ڪيڻ ۽ ناڙيءَ. جهڙو زمين

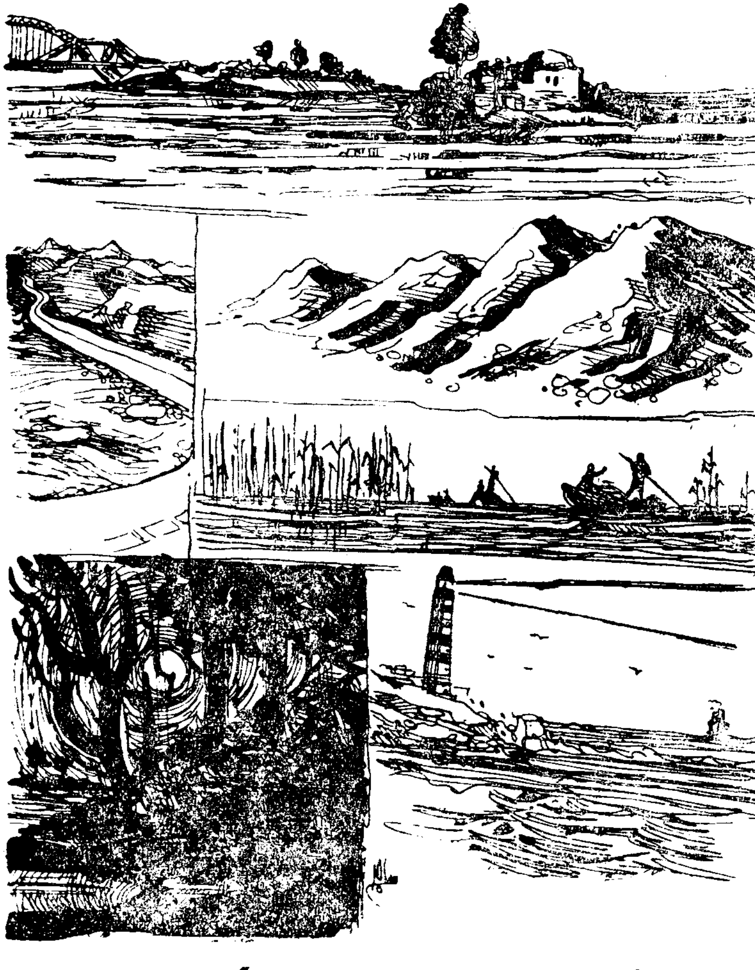

جو وَرَنُ تهڙو وجهنس فصل. جهنگ، آبڪلاڻيءَ جي موسم

ڪان اڳ هنيو ڇڏين. ٻج پٽ جو بلو به ڪيل هوندو اٿن. زالين مردين ڪم ڪي جنبيو وڃن. ائين پيو لڳندو آهي، ڇڻ پلاري پٽ ڏٺيءَ جو هيءُ بيت هينئين سان هنڊايو اٿن:

هاري حق رکيج سنڀاران ساهڙ جو،
خواب خيال خطرا تن کي ترڪ ڏيج،
انهيءَ راهه رميج ته مشاهدو مائين.

هاري نار هرڦار کي لڳيو وڃي، پر زميندار جيڪو پاڻ هاري نه آهي، سو به انهن جي سربراهيءَ ۾ ڪُٽي نه ماپندو. پر، وري به هرڪو چوي: "ڪچو ڏچو آهي". چو ته ڪين هرسال حڪومت کان يڪسالا اجازت ناما حاصل ڪرڻا پون ٿا. هر سال زمين جي ماپ ٿئي ۽ تڪن جي صورتحال ٿهي، نه ته دنگن تي جهيڙا فساد ۽ خونريزي ٿيو پوي، جنهن ۾ سري جهري وري به هاري ٿو پر اسپتالن ۽ وڪيلن وڙن جو خرچ بہ زميندار جي هنيو چيلهه ڇپي ڪيو وڃي. ان کان سواءِ پوک جي پيل ۽ ٻار سان ان جي چوري، جنهن تي پري کان نظر بہ نه رکي سگهجي، سا خاص طرح ڪچي جي زميندار لاءِ سچ ته ڏچو آهي. پر جي رکو ڪچي جي هاريءَ کان پڇبو ته چوندو ته خود زميندار جو بہ مٿن ڏچو آهي. ٻوڏ ۾ ٻڏن هاري، زمين ٻيهر ڪيڙن، ڏک جهلين، پوک راهه جي هر وقت سنڀال ڪن، پوءِ به فصل جو اڌ زميندار جو. ڪاٿيءَ لڪڙيءَ، ڦٽ ٻيگر ۽ ونگار لاءِ جدا هو پنهنجي زميندار سان ٻڌل. پر زميندار سان هو به خوب پڄيو اچن. ٻج سان به ڪائينس ته ول سان به ڪائينس. آخر ۾ فصل ڏينس طاقت سارو. يعني جيڪڏهن طاقت وارو زميندار آهي ۽ ٻنئي زور تي به ونئي ويندو، ته ڏينس، نہ ته اهڙي ڪار ڪنس، جو ٻيهر ڪچي جو منهن بہ نہ ڪري.

ڪافي زماني کان ڪڇي جي زميندارن ۽ پڇنديءَ وارن، ڪڇي جي ماڻهن جي تعليم، صحت ۽ سماجي انصاف بابت نه ڪڏهن سوچيو آهي ۽ نه ڪجهه ڪيو آهي. جنهن جي نتيجي ۾ هنن ماڻهن ۾ ڪيتريون اخلاقي ڪمزوريون ۽ جاهلن واريون عادتون پنجي ويون آهن. ڪڇي ۾ چوري، خاص ڪري چوپائي مال جي چوري عام آهي. درياهه جي هن پر جو مال هُن پر رات جي پيٽ ۾ پهچيو وڃي. نه ته ڪڇي ۾ اهي پاڙاريون ۽ هُڙيون آهن، جو هاڙهن چورن جو هنيل مال سوئي مالڪ جو منهن مشڪل ڏسي.

سرڪار جي طرفان سنڌ ۾ زوري تعليم جي قانون هيٺ جيڪي سڪول کولرايا ويا، انهن ۾ هارين جا ٻار لاچار کان ويندا هئا، جو سندن نالا ماستر جي طفل شماريءَ جي ڪتاب ۾ داخل هوندا هئا. ٻار پنجن سالن جو ٿيو ناهي، ته ماستر ٻار جي گهُرَ ڪندو ۽ ٻار اسڪول ۾ نه چڏڻ جي حالت ۾ مائٽ تي زوري تعليم جو ڪيس ڪندو ۽ اسڪولن جو صاحب ڏنڊ وجهندو. نه ته هونءَ مائٽ چاهيندو ته ٻار ٻنيءَ تي هلي يا مال چاري، جنهن مان سندن گذر سفر ٿئي.

هاڻي زوري تعليم جو زور گهٽيو آهي. پر ڪڇي جي ماڻهن ۾ وري ٻين کي ڏسي، ٻارن پڙهائڻ جو چاهه وڌيو آهي. ڪڇي جي رهاڪن مان هاڻي ڪي ماستر، ڪي داروغا، ڪي تپيدار تڙا ته ڪي جمعدار ۽ صوبيدار به ٿيا آهن. منجهانئن ڪي ته اڃا ئي وڏن عهدن کي رسيا آهن. علم ۽ ترقيءَ جي روشني ڪڇي جي ماڻهن کي آهستي آهستي پڪي تي آڻيندي پيئي وڃي. ٽريڪٽرن ۽ ولائتي ڀاڻن، سڌن ٻجن جي جنسن ۽ سڌريل اوزارن ۽ پوک جي طريقن جي رواج ۾ اچڻ سان، ڪڇي جي ڪايا پلٽجي رهي آهي. ڳوٺن ۾ ٻجليءَ ۽ بجليءَ تي ٽيوب ويل ترقيءَ جا اهڃاڻ آهن.

جن ماڻهن جا وڏا چانهه جي نالي کان فقط ائين واقف هئا ته اها هڪ ننڍڙو پکي آهي، آنهن جي ڪکاون گهرن سان هاڻي سيزون ڪرسيون ڪچيو اچيو پڌر تسي رکجن ۽ ٽڪوزيءَ ۾ چانهه جي ڪتلي ڪوپن جي سڻي سيٽ سميت اچيو اکيان رکجي. ڏڌ مکڻ جا ته ڪيترن هنڌن تسي لاهه ئي نڪري ويا آهن، جو سمورو کير ٻڇيءَ وارا وٺيو وڃن. جن جا وڏا انهيءَ ڊپ کان کير نه وڪڻندا هئا ته مال سري ويندو، سي پاڻ مارو کير کپايو ڇڏين ۽ ڊالڊا بناسپتي گيهه جا ڊٻا وٺيو وڃا کائين. وري ٻه والي انهن کي وڏي چمار ڏئي، جيڪي اڃا ٻه ڏڌي ٻاڏي مان کير، مکڻ، ڏڌ ۽ ڏونرو کيو پيا کائين ۽ آئسي وئي کي پيا کارائين.

ڪڇي جون عورتون پنهنجي مردن وانگر مردانيون آهن. ساڻن گڏ پوکي راهي، لاباري لٽڙي، چونڊي چڙي، گاهه پٽي ۽ ساڳ پلي پٽڻ جو ڪم ته ڪن، پر پنهنجي گهر گهات جو علت به هلائين. ٻار به ڄڻين ۽ نپائين، ڦرڙا ۽ مال به سنڀالين، ڏهن ولوڙين، ماني پچائين، پوءِ به هٿ جي هنر: پرت ٽوپي، رلين ٽاهڻ، سوڙن سبڻ، ڪارن واڻڻ، دڪين ۽ وڇڻ ٽاهڻ ۾ پڙ آهن. ولائتي عورتون جيڪي سندن هٿ جي هنر تي مست آهن ۽ ڪراچيءَ يا حيدرآباد کان گهرين قيمتن تي اهي شيون خريد ڪن ٿيون، آنهن کي جيڪڏهن سندن مرد ائين وهائين جيئن ڪڇي جون عورتون وهن ٿيون ته هوند وٺ ئي وڃي وڃن ۽ پتو پوين ته اهي هٿ، جيڪي سهڻيون شيون ٽاهين ٿا سي ڪم ڪار ۾ ڪيئن نه سچو وقت رڌل ٿا رهن ۽ نه نازڪ آهن ۽ نه ناز ڪن ٿا! انهن جي ذهن ۾ زندگيءَ جي جيڪا شڪل سمايل آهي، سا سندن تصور ۽ خيال کان ڪيتري نه مختلف ۽ متانهين آهي! هو پنهنجي لاءِ انگ پيٽ ۽

عزت آبروءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نٿيون گهُرن. هنن جي دماغ ۾ ٻيا رنگين، نازڪ ۽ اجايا خيال اچي بہ ڪٿان سگهن؟ هنن وٽ شيطان جي ڪارخاني وارو واندو مغز تہ نہ آهي. پرهہ ڦٽيءَ کان مُنهن اونداهيءَ تائين نہ هٿن کي واند اٿن ۽ نہ خيال خبرداريءَ کان اجيون آهن. پر پوءِ بہ پنهنجن ٻارن ۽ مردن جي سار ئي سار لهن ۽ چاڪري ئي چاڪري ڪن، پهريائين ڪين ڪارائي پوءِ پاڻ کائين، ۽ پهريائين ڪين سمهاري پوءِ پاڻ سمهن.

هڪ ٻي ڳالهہ جيڪا ڪڇي توڙي ٿر ۽ ريگستان جي عورتن ۾ عام ڏٺي ويندي، اها آهي سندن شرم ۽ حيا، لڄ ۽ پردو. اوهان کي تہ خبر آهي تہ ٻهراڙيءَ جون پورهيت عورتون هارياڻيون، مايون ٻايون ۽ دايون برقعو ڪونہ پائين. تنهن هوندي بہ ڪو ائين ڪونہ چئي سگهندو تہ 'مون ڪنهن ٻهراڙيءَ جي منهن اگهاڙيءَ عورت کي چتائي ڏٺو يا ساڻس اکيون اکين ۾ ملايون!' چاڪاڻ تہ اهي منهن اگهاڙيون عورتون ڪڏهن بہ اک کڻي ڪنهن غير مرد ڏانهن نہ ڏسنديون آهن، ۽ ڌاريو مرد ڏسي پاڻمرادو حجاب ڪنديون آهن، اهو ئي سچو ۽ اصلي پردو هوندو آهي- جيئن قرآن شريف ۾ الاهي فرمودو آهي تہ..."انهن مومن عورتن کي چئو تہ آهي پنهنجي اکين تي قبضو ڪن".

ڪڇي جا ٻار غضب جا ارڏا پر بلا جا محنتي ۽ غيرت وارا آهن. سندن تعليم نهايت آسانيءَ سان ٿي سگهي ٿي. ماسترن لاءِ سٺو موقعو آهي تہ هو اينڌڙ نسلن جي تعمير ڪندي انهن مان غازي، شهيد ۽ مجاهد پيدا ڪن ۽ عالم، فاضل، ڏاها، ايماندار ۽ محنتي پورهيت تيار ڪن.

ماڻھو ۽ سندن ڌنڌا

پوک ڪاريگري ۽ واپار اصل کان سنڌ جي درياھي ڪنارن تي رھندڙ ماڻھن جا خاص ڌنڌا ٿي رھيا آھن.

عيسوي سن ١٨٤٣ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي. ان بعد ھنن جيڪي گورا عملدار ھتي حڪومت ھلائڻ لاءِ مقرر

ڪيا انهن سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ جي ماڻهن ۽ ملڪي حالتن بابت ڪتاب لکيا، جن مان مسٽر رچرڊ برٽن جو لکيل ڪتاب "سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون" هڪ مشهور ڪتاب آهي.

هن ڪتاب ۾ سنڌو ماٿريءَ ۾ رهندڙ ماڻهن بابت برٽن بيترسيءَ ۽ ٺٺول کان ڪم ورتو آهي. هو چوي ٿو ته: سنڌ، "سنڌو درياهه جي ڏکويل وادي آهي". هن وڌيڪ لکيو آهي ته "سنڌ، هميشه کان هُرڙين ۽ شڪارگاهن، ٻيلن ۽ جهنگلن سان ڍڪيل هڪ ملڪ ٿي رهي آهي، جنهن ۾ ڪو نالي ماتر واپار، صنعت ۽ ڪاريگري به نه هئي. ان ۾ ڪنا ۽ گندا شهر آهن، جن ۾ فقيرن ۽ پينن جي ٽولين جي ٽولين کان سواءِ ڪجهه به ڏسڻ ۾ ڪين ايندو. ان جا حاڪم سواءِ وڙهڻ، شڪار ڪرڻ ۽ پنهنجي عقيدي جي پرچار ڪرڻ جي ٻيو ڪو ڌنڌو ڪين ڄاڻن - هڪ اهڙو ملڪ، جنهن جا ماڻهو جاهل، چٽ، مغرور، بي صبر، جهيڙاڪ ۽ پوئتي پيل آهن، جن ۾ نه تهذيب جا ڪي گڻ آهن ۽ نه وحشپڻي جا ئي ڪي اوصاف سنجهن آهن، جنهن جا هاري ناري اڌ بکيا ۽ مظلوم آهن، جن کي حياتيءَ ۾ غلاميءَ ۽ مفلسي کان سواءِ ٻيو ڪي به ڪين ڏنو ويو آهي."

پر سترهين ۽ اوائلي ارڙهين صديءَ ۾ سنڌ هڪ سکيو ستابو ملڪ هو. پراڻن شهرن جي ڦٽل دڙن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ جي کيتي اصل کان اوج تي هئي، صنعت ۽ ڪاريگري سڌريل هئي. ان جا شهر سکيا ۽ آباد هئا. آن جو واپار گهڻي انداز ۾ سمنڊ پار ملڪن مان هلندو هو. ان جا واپاري هندستان ۽ يورپ جي پري پري وارن پرڳڻن تائين ويندا هئا. [سنڌ جي تواريخ سنڌو نديءَ جي وهڪري وانگر هميشه ورن وڪڙن واري ٿي رهي آهي، جنهن جو سنڌ جي کيتيءَ ۽ واپار تي خاص اثر رهيو آهي.]

هڪ انگريز فاتح جي نظر ۾ ته سنڌوندي‌ءَ جي ڪناري تي رهندڙ ماڻهو ڪٽي ڪهڙا به هجن، پر اها ڳالهه ته هرڪنهن کي معلوم آهي ته سنڌي سڀاجهڙا آهن. آٽي‌ءَ وهٽي‌ءَ، ننگ ناموس، مهل موقعي ۽ ڪارائڻ پيارڻ جا ته مڙس ماڻهو آهن، پر ڳالهائڻ ٻولهائڻ، سهپ ۽ صبر ۾ مسڪين آهن. ڪنهن کي ڪين چون ته تنهنجي منهن ۾ ڇا آهي. چون ته

اڳ اڳرائي جو ڪري خطا سو ڪائي،
پَلاوُ ۾ پائي ويو ڪيني وارو ڪينڪي.

مستي‌ءَ ۽ ٻئي تي پاڙڻ مان ڇاٽن ئي ڪين - نه رڳو پاڻ ڪمائي کائين پر پاڻ ڪمائي ٻين کي پهريائين کارائين ۽ پاڻ پوءِ کائين! ياري رکن ته چون ”ننگ در آهن. باقي يار تان سر به صدقو آهي“. سچار، وفادار، اورچ ۽ ڪشادي‌ءَ دل وارا ماڻهو آهن.

منجهانئن جيڪي درياهہ جي وٽ يا سمنڊ جي ڪناري سان رهن ٿا سي ته اڃا ئي وڌيڪ درياهہ دل ۽ اونهي هانءَ وارا آهن - پورهيي ۾ سندن ڪو ست نه آهي. سارو ڏينهن ڪم ڪار ۾ رڌل رهن ٿا - هنر ڪاريگري ۽ وڻج واپار ۾ جيتوڻيڪ پڪي وارن ماڻهن تي سندن گهڻو آڌار آهي تڏهن به قدرتي وسيلن کي ڪم آڻيندڙ هي ماڻهو وڻن ٽڻن، ڪکن ڪانن ۽ ڪتب آندل شين کي ٻيهر ٿاهي جوڙي ڪم ۾ آڻڻ جا ڪوڏيا آهن: ڪارا ٿاهڻ، ڪنڊيون واڻڻ ۽ رليون سبڻ ته ڪو ڪانئن سکي.

سنڌ ۾ رهندڙن ماڻهن کي سمجهڻ لاءِ سنڌ جي قدرتي ڀاڱن تي نظر ڪرڻ ضروري آهي. سنڌ جي زمين کي پنجن قدرتي ڀاڱن ۾ ورهايو ويو آهي: سرو، لاڙ، وچولو، ٿر ۽ ڪاڇو.

سرو: آتر وارو ڀاڱو مٿانهون آهي جنهنڪري ان کي سرو چوندا آهن ـ هتان جي ماڻهن کي عام طور آتراڌي سڏين، ۽ عام چوڻي آهي تہ:

"آتر جو ڏکو ۽ لاڙ جو ماڻهو برابر آهن!"

انهيءَ جو مطلب ٿيو تہ آتر سنڌ جا ماڻهو تہ ماڻهو، ڍڳا بہ اهڙا سمجهدار آهن جهڙا لاڙ جا ماڻهو!

وچولو، سيري ۽ لاڙ جي وچ واري ڀاڱي کي وچولو چوندا آهن ـ هتي اچي سنڌي ٻوليءَ جو آچار ۽ لهجو منجهي ٿو ـ آتراڌي چون ڪيئان: من ۽ ماتو، پر هتان جا ماڻهو چوندا ڪئون، من ۽ مون چيو ـ يعني ٻوليءَ جي لحاظ کان هي ماڻهو پڪا پختا آهن. ۽ زندگيءَ جي وهنوار ۾ بہ پڪائيءَ ۽ سادگيءَ کي پسند ڪندا آهن.

لاڙ: ڏکڻ وارو ڀاڱو هيٺانهون يا لڙيل آهي، تنهنڪري انهيءَ ڀاڱي کي لاڙ چوندا آهن. لاڙ جا ماڻهو قربدار، ڪاريگر ۽ ايمان وارا آهن.

"دهري ابل جي سان لاڙان آڻايان."

سنڌ جو هڪ مشهور سهرو (گيت) آهي.

ٿر: سنڌ جو اوڀر وارو پاسو اڪثر واريا سو آهي، جنهنڪري سنجهس آبادي بہ ٿوري ٿئي ٿي. انهيءَ کي ريگستان يا ٿر سڏبو آهي. سکر ضلعي کان وٺي، هرهڪ سکر، خيرپور، سانگهڙ ۽ ٿرپارڪر ضلعن جا ٿورا گهڻا حصا هن ۾ اچي وڃن ٿا. هتان جا مارو ماڻهو سادا سودا، اٻوجهہ، پر اهي اٻوجهہ جن لاءِ چيو اٿن تہ "چريا ڪريا آهيون پر يار پرکيا اٿئون." الله پاڃهون ڪنهن جو آسرو ڪونہ ڪن. ڀٽائي گهوٽ ٿرين جي ٻاري ۾، ڪهڙو نہ ڀلو بيت چيو آهي:

مَٽن ٽمڪ ٽمڪڙا چِڪندڙا اڇن،
ڪُڙيون ڪيهہ، پَڪُليون، پگهر سر پيرن،
اي وڙ ويڙهيچن مون لوڏان ٿي لڪيا.

هي ڀاڱو جيتوڻيڪ نہ درياهہ جي وٽ سان آهي ۽ نہ ان جي ميداني علائقي اندر ڪنهن واهہ، موڪ يا ڇيچ تي آهي، پر پوءِ بہ ٿر جي زمين وسڪاري ڪان پوءِ ڏسڻ وٽان آهي. ان وقت هن ڀاڱي کي ”سنڌ جو ڪشمير“ چوندا آهن، اُن سوسم ۾ هتي عجب گلزاري، قسمين قسمين گاهہ ولين ۽ ٻوٽا پاڻمرادو اُڀريو اچن، سارنگ سات ڪري، وچون وسڻ اچن تہ لاکيڻي لطيف جو روحاني آواز اچي:

ٻـر وٺا ٿـر وٺـا ولين ترايون،
پرهہ جو پٽن تي ڪن ولوڙا وايون،
مکڻ ڀرين هٿڙا سنگهاريون سايون،
ماري ڏهن سامهيون ٻولاهيون رايون،
ٻايون ۽ دايون پکي سونهن پاڻهنجي.

[هتان جا ماڻهو، ڍور ڍڳا ۽ ٻيا جانور ڪايو پيو، رب جو شڪر ويٺا ڪن. سوڪهڙي جي ڏينهن ۾ بہ هو بک ڪونہ ٿا مرن ـ نکو ڪنهن ڪان پنن ٿا. وسڪارو نہ ٿيو، تہ ۾ ڏڪر منهن ڪڍڻ شروع ڪيو، تہ هي ماڻهو جيڪي هونءَ بہ مال جي چاري سانگي ٿر ۾ پيا گهمندا ڦرندا آهن لڏيو اچيو مير پورخاص يا حيدرآباد واري پاسي محنت مزوري ڪن ۽ پيٽ پالين.]

ڪوهستان: سنڌ جو اولهہ وارو ڀاڱو جابلو ۽ ٽڪرائتو آهي. آنهيءَ ڀاڱي ۾ هالار جبلن جي قطار آهي، جنهنڪري ڪوهستان جي نالي سان بہ سڏجي ٿو. زمين جي خيال کان اسين ان کي ”ڪاچو“ چئون ٿا.

مرحوم الهہ بچايو سمون پنهنجي ڪتاب ”سير ڪوهستان“ ۾ هتان جي ماڻهن جي باري ۾ ڏاڍو مٺو بيان ڏنو آهي. هتان جون مائرون پٽن کي چون:

ڏونرو ڏگ پڇي لگ،
پنڙا ڪنڙو سنڙو،
پيءُ تہ ڏنڙو سنڙو.

انهن جي مهمان نوازيءَ جي بہ سڄي ملڪ ۾ واڪاڻ آهي. پر سڀ آهي هوند سان- هوندو هڙ تي تہ پرين کي پيش ڪبو، نہ تہ بہ جيڪي حال سو پريان نال!

سنڌ جو هي ڀاڱو بہ ٿر وانگر وَٺي تي آهي- وس ٿيندي، نيون لهنديون تہ ماڻهو بند ٻڌي، ڀاٽي ڪٺو ڪري، پوک ڪندا آهن.

سنڌي ماڻهن ۾ هي چوڻي عام آهي تہ:

”اُتم کيتي وڌندڙ واپار،
نيچ نوڪري پنڻ بيڪار“.

چون ”کيتي سر سيتي“. سو جن ڪان سري سگهيو ٿي، تن کيتيءَ کي پنهنجو ڌنڌو بنايو. کيتيءَ سان گڏ مال ڌارڻ ۽ هٿ جي هنرن جا ٻيا ڌنڌا جهڙوڪ جنديءَ ۽ ڪاشيءَ جو ڪم، چمڙ ۽ ڪورڪو ڪم ۽ لوهارڪو ۽ ڊکاڻڪو ڪم سکيا ۽ انهن ۾ ڪمال ڪاريگري ڏيکاريائون.

شهر ۽ ٻهراڙيون

سنڌ جي نقشي تي نظر ڪبي ته ڏسبو ته سنڌ جي سينڌ سنڌو ندي جڏهن سکر شهر کان مُنهن ڪڍي ٿي، ته سندس ڪُلهي گَسَ روهڙيءَ وارين ٽڪرين سان ٿئي ٿي. اتان کان ٽڪر، ٽڪريون، شهر، ٻهراڙيون ۽ ٻيلا پنهنجي سهاڄي ساهه سنڌو نديءَ کي ڀاڪر ۾ ڪري، آڻي سپرينءَ سمنڊ پيڙو ٿا ڪن، جتان سامونڊي ڪنارو شروع ٿئي ٿو جنهن ۾ ڪاريون ۽ ناريون ۽ پوءِ عربي سمنڊ آهي.

پر جي پاڻ پنهنجي سر انهيءَ سير سفر تي نڪربو ته ڏٺي ٻڌي جا فرق معلوم ٿيندا. سنڌو ندي سکر ۽ روهڙيءَ جي وچان وَهندي ڪهڙو نه نظارو ٿي ڏيکاري! اهڙو ئي ڪو نظارو ڪينجهر ۾ پسي شاهه لطيف فرمايو هو:

هيٺان جَرُ مٿان مَڇَرُ پاسي ۾ وٽراهه،
اڇي وڇي وچ ۾ تماچيءَ جي ساءَ،
لڳي آتر واءَ، ڪينجهر هندورو ٿئي.

روهڙيءَ ۽ سکر جا شهر پاڻ ۾ سنڌو نديءَ تي ٻڌل پل رستي ڳنڍيل آهن. اها پل ٻه ٻن حصن ۾ ورهايل آهي، جن جي وچ ۾ بکر جو ٻيٽ آهي. هڪ اديب جو چوڻ آهي ته "سکر يا بکر کان بيهي جيڪڏهن روهڙي شهر ڏانهن نظر ڪبي، ته ائين ڏسڻ ۾ ايندو ڄڻ ڪنهن ست سمنڊ پار پرين جي ديس تي نظر پئجي رهي آهي."

پرڏيهي سيلاني اهو نظارو ڏسي، روهڙي شهر جي ڀيٽ اٽلي ملڪ جي مشهور مٺي شهر وينس سان ڪندا آهن.

سنڌونديءَ جي وهڪري وانگر سنڌ جي تاريخ ۾ ورن وڪڙن واري پئي رهي آهي ۽ ان جو خاص اثر شهرن جي اڏاوت يا رٿابنديءَ تي رهيو آهي. موئن جي دڙي جي کوٽائيءَ بعد جيڪو شهر نڪري ظاهر ٿيو آهي، ان جون گهٽيون ويڪريون، سڌيون ۽ پڪسريون آهن. پاڻيءَ ۽ گند ڪچري جو نيڪال اڄ ۾ آن ۾ سهڻو نظر اچي رهيو آهي. موئن جي دڙي جو زمانو امن امان ۽ خوشحاليءَ جو دؤر هو، جنهن ۾ صدين کان سنڌ ڌارين جي ڪاهن، ڏاڍ ۽ ظلم کان آجي رهي هئي. بعد ۾ اهڙو دؤر آيو، جو سنڌ جي زرخيز زمين، آسودا شهر ۽ سکيون ٻهراڙيون ڌارين جي لالچ جو شڪار ٿيڻ لڳيون - چوڌاري بدامني ۽ ڏاڍ زندگيءَ جو معمول بنجي ويو. انهيءَ دؤر ۾ جيڪي شهر ٻڌا، انهن جي اڏاوت نرالي آهي. مثال طور ”پرين جي ديس“، ”سنڌ جي وينس“ روهڙي شهر ۾ ٻاهريون قدرتي ڏيک ڇڏي، جڏهن اندر داخل ٿبو، ته شهر جي سوڙهين ۽ ورن وڪڙن وارين گهٽين ۾ ائين اچي منجهبو، جيئن موسل جي ڪاڪ ۾ پرديسي شهزادا اچي منجهندا هئا. سوڙهيون سوڙهيون گهٽيون، جن کي سر نه پير. هڪ پيرو ڪنهن گهٽيءَ مان لنگهي وڃبو، ته موٽي اها هٿ ڪرڻ ناممڪن ٿيو پوي.

سنڌونديءَ جي ڪناري سان توڙي انهن جي ڊنڊن ڍورن، واهن ۽ پڪي تي اڏيل سڀني آڳاٽن شهرن جي رٿابندي اهڙيءَ ريت ڪيل آهي، جو ان دؤر جا ساٿهو قورن ۽ ڌارين غنيمن جي اوچتي چڙهائيءَ جي حالت ۾ قلعي بند ٿي سگهندا هئا ۽ ڪاهه ڪندڙن سان فقط ڪي ٻه - ٽي چڙا هڪ ئي وقت حملو ڪري سگهندا هئا. اهڙا مثال اڄ به سنڌ جي آڳاٽن شهرن، جهڙوڪ ٻوبڪ، سيوهڻ، هالا، مٽياري، ٺٽي، سجاول، جوهڙ جماليءَ وغيره ۾ ملن ٿا.

اڄ جي زماني ۾، جڏهن اهڙي قسم جو بچاءُ اجايو آهي ـ ۽ هوائي حملي جي حالت ۾ ته ڪکڙن جي ڪڏين وانگر ٺاهيل گهر ۽ گهٽيون هڪ ئي ہم سان خاڪ ٿي وينديون ـ شهري رٿابندي بہ سهٽي ۽ سڌريل نموني ٿي رهي آهي.

سيوهڻ جو قديم شهر، سيوهڻ ڪامپليڪس جي جديد اڏاوتن ۽ رستن جي ڪري، پراڻي ۽ نئين دور جي حالتن جو فرق ڏسجي رهيو آهي.

اهڙيءَ طرح حيدرآباد جو پراڻو شهر ۽ لطيف آباد، ڪوٽڙيءَ جو پراڻو ۽ نئون حصو، ٺٽو نگر ۽ مڪليءَ تي هاڻي ٿيندڙ اڏاوتون ـ انهيءَ فرق مان پتو پوي ٿو ته شهرن جي اڏاوت زماني جي حالتن پٽاندڙ ڪيئن بدلجي رهي آهي.

سنڌونديءَ جي ڪناري تي وسندڙ ڳوٺن، پاڙن، ڪُنين ۽ پٽڻ ۽ مياڻين ۽ گهرڙن ۾ رهندڙ ماڻهو: هاري ناري، سانگي وانگي ۽ ملاح ميربحر، هر دور ۾، اسن خواه بدامنيءَ جي زماني ۾، الله جي آسري، کليل ميدانن ۾ چِنا اڏيو سياري تسوڙي اونهاري پنهنجي ڪرت ڪبي لڳا رهيا آهن.

سنڌ جو آدم گهڻو تڻو ٻهراڙيءَ سان آباد آهي. اهي ٻهراڙيءَ وارا پاڻ ڏکيا رهي شهري ماڻهن جون ضرورتون پوريون ڪن ٿا. انهن لاءِ هو جهجهو آن ۽ گوشت، کير ۽ روڪڙ وارا فصل پيدا ڪن ٿا ۽ شهري ڪارخانن لاءِ ڪچو مال فراهم ڪن ٿا.

سؤ ڪن سال اڳ هڪ پرڏيهي سيلاني اچي هن ملڪ ۾ نڪتو. هن سنڌونديءَ جي واٽان ٻهراڙيءَ وارن جي هي تعريف ڪرائي، لکيو آهي ته ”مان انهن غريب مارو ماڻهن

ڪي پسند ڪريان ٿي، جيڪي واھڻ ۽ ننڍڙن ڳوٺن ۾ رهن ٿا......

هو وڏيڪ لکي ٿو ته:

هر ڪنھن گهر کي پنھنجي مال لاءِ پنھنجو واڙو آهي، چاڪاڻ ته سنڌي چوپائي مال کي پيار ڪندا آهن. هن ديس جا سپوت هميشه کلمک ۽ خوش مزاج طبعيت جا صاحب ٿي رهيا آهن. ڪم ڪار، پيار ۽ محبت، کل ۽ خوشيءَ، لئي ۽ رَس جا ڪوڏيا آهن. سيڙن ۽ ملاکڙن لاءِ هنن جو شوق ۽ پيار ملڪان ملڪ مشهور آهي.“

اڄ سؤ سال گذرڻ بعد به، سيني جي اها آس آهي ته ”سنڌڙي شال تنھنجا ڳوٺ وسن!“

ڦاٽ ۽ واهه

درياهه جي ٽٽل تي آباد ٿيندڙ ڪڇي جي زمين سال ۾ هڪ فصل ڏئي ٿي. جهڙيءَ طرح ڪاڇي ۽ ٿر جي زمين ٿاهوڪيءَ برسات بعد به سال ۾ صرف هڪ فصل ڏيندي آهي. پر پڪي جي زمين دوباره آباديءَ هيٺ ايندڙ آهي. خريف ۽ ربيع يا ڪتيءَ ۽ چيٽ جا فصل هر سال ٿئي لڪين مڻ اناج اُپايو ڏين. هاڻي ته اُتان جا وونڻ ۽ ڪمند جا فصل، ڪپڙي ۽ کنڊ جي ڪارخانن کي ڪنيو بيٺا آهن.

پڪي تي آبپاشيءَ جو نظام ٻن قسمن جو آهي: هڪ قدرتي، ٻيو هٿراڌو. قدرتي نظام ۾ ڦاٽن رستي درياهه جو پاڻي، پاڻيهي درياهه جي ڪپر ڦاڙي، هيٺانهينءَ ڏي وهي، اچي هلي ٿو. جن زمينن ۾ اهو وهي ٿو، انهن جا ڌاري ۽ آبادگار انهيءَ ڦاٽ جو پاڻي هرلن يا نالين رستي ڪيي، پنهنجون زمينون آباد ڪن ٿا. اهو نظام اڳئين زماني ۾ عام جام هو. سنڌ ۾ گهڻائي اهڙا ڦاٽ هئا، جيڪي ملڪ جي گهڻي حصي کي پاڻي ڏيندا هئا، پر تڏهن به ڪيترو ملڪ آباد ٿي نه سگهندو هو.

اڳي سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ تي گهاڙ، الهندو نارو، بگهاڙ ۽ حجامڙو ڦاٽ هئا ۽ کاٻي ڪپ تي اڀرندو نارو، ڦليلي ۽ پڇاري مشهور ڦاٽ هوندا هئا.

انهن ڦاٽن کان سواءِ اڳئين زماني ۾ ڪيترا هٿراڌو واهه به کوٽايل هئا، جن کان ساڄي ڪپ تي اُتر سنڌ ۾ شاهي، بيگاري ۽ سنڌ واهه، ۽ ڏکڻ سنڌ ۾ ڪلري، ۽ کاٻي ڪپ تي ٿرپارڪر ضلعي ۾ جمڙائو ۽ مٺڙائو واهه جيڪي اڀرندي ناري مان نڪرندا هئا ۽ هاڻي به موجود آهن.

انگريزن جي زماني ۾، تاريخ ١٣- جنوري ١٩٣٢ع تي سکر بئراج جو جنم ٿيو. بئراج وٽان ست واهه نڪرن ٿا، جن مان ٽي ساڄي ڪپ تي آهن ۽ چار کاٻي ڪپ کان نڪرن ٿا: ساڄي پاسي اُتر- اولهه واهه، رائيس ڪئنال (ساريالو واهه) ۽ دادو ڪئنال آهن. کاٻي ڪپ تي ايرندو نارو، ميرواهه، روهڙي ڪئنال ۽ ابل واهه آهن. اهڙيءَ طرح انگريزن پراڻن واهن کي مدّاري، کي نوان واهه کوٽائي، اتر سنڌ جي پڪي جي ايراضي گهڻي ڀاڱي آباديءَ هيٺ آڻي وڌي.

پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ ڪوٽڙي بئراج جي ڪري وري ڏکڻ سنڌ جا پراڻا واهه ۽ ڍنڍون، جهڙوڪ ٻگهاڙ ۽ حجامڙو، ڦليلي ۽ پڃاري وغيره آرام سان آبادگارن کي پاڻي پهچائي رهيا آهن ۽ پڻ ڪراچيءَ جهڙي گهڻي آباديءَ واري شهر کي پاڻي پياري رهيا آهن.

هاڻي سنڌ جي پڪي واريءَ ايراضيءَ ۾ هر هنڌ ٻه فصل ٿين ٿا- خريف ۽ ربيع. خريف جو فصل جون ۾ پوکبو ۽ آڪٽوبر ۾ لڻبو آهي. خريف ۾ برسات به پوندي آهي ۽ آبڪلائيءَ سبب واهن ۾ پاڻي به جام هوندو آهي. انهيءَ مند ۾ جوئر، ٻاجهري، ساريون، تر، مڱ، ڪپهه ۽ ڪمند جا پلا فصل لهندا آهن. ربيع ۾ پاڻي ٿورو هوندو آهي، پر ڪچي جي فصلن سان سلائي ڪري وري به ڪڻڪ، چڻا، مٽر، سرنهه ۽ چانيو جام ٿئي، ۽ هاري ناري، زميندار زڙال، ڪامورا ڪڙا ۽ ڪاسبي سڀئي خريف جي موسم کان ٿي وڌيڪ سکيا ستابا ۽ خوش پيا ڏسبا آهن.

ڍنڍون، ٻيلا ۽ ٻيٽ

سنڌو نديءَ جي اُٿل سبب سڄو ملڪ پاڻيءَ هيٺان اچيو وڃي. ڍنڍون ڍورا، ڪڇ ۽ پراڻ سڀ ٽِٻ ٽيو وڃن. انهن مان گهڻن ۾ ته درياهه لهي وڃڻ کانپوءِ به ٻارهوئي پاڻي موجود هوندو آهي.

سنڌ اندر ڇهه مشهور ڍنڍون آهن. جن تي مهاڻن، هارين ۽ واپارين جو گذر سفر ٿئي ٿو. منجهائن هڪ ته ايشيا کنڊ جي وڏي ڍنڍ "منڇر" آهي، جيڪا ديس پرديس مشهور آهي. ڪيترائي غير ملڪي سيلاني ڪَهي اچي هن ڍنڍ کي ڏسندا آهن، ۽ منجهس پکين جو شڪار ڪندا آهن. هيءَ ڍنڍ دادوءَ ضلعي ۾ آهي.

ٺٽي جي ڀرسان "ڪينجهر"، "سونهري" ۽ "هاليجيءَ" جون ڍنڍون آهن. ڪينجهر ۽ سونهري کي ملائي "ڪلري ڍنڍ" جو نالو به ڏنو ويو هو، پر هاڻي انهن کي فقط "ڪينجهر" جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.

ٿرپارڪر ضلع ۾ عمرڪوٽ جي ڀرسان "سومري ڍنڍ" ۽ ڏيپلي جي ڀرسان "سارن ڍنڍ" سانگهڙ جي ويجهو "مڪيءَ جي ڍنڍ" آهي ۽ سکر ضلعي ۾ اٻاوڙي جي ڀرسان "گدو ڍنڍ" آهي. ڏيپلي جي سارن ڍنڍ کانسواءِ، هنن ڍنڍن ۾ مڇي، پڻ، ٻهه ۽ لوڙهه جام ٿين ۽ بدڪون، آڙيون، جهنگ ڪڪڙيون ۽ ٻيا پکي به موسم تي جهجها مارجن ٿا.

انهن ڍنڍن جي ڪنارن سان ۽ سنڌو نديءَ جي پنهنجن ڪپن ۾ ٻيلن جو هجڻ لازمي آهي. انهن ٻيلن جو سلسلو گهوٽڪيءَ کان شروع ٿي سنڌو نديءَ جي وچ ڊيلٽا

تائين پکڙيل آهي. اهي جهنگ، ڏيکهہ ۾ ٽن ميلن ۽ ويڪر ۾ ٻن فرلانگن کان ٻن ميلن تائين ڦهليل آهن.

منجهن عام طرح ٻير، لئي، ٻهڻ ۽ ڪنڊيءَ جا وڻ ٿيندا آهن. سري وارن ٻيلن ۾ ٽاليءَ جا وڻ به ٿين. اڄ کان ٻارهن سؤ ورهيہ اڳ سنڌو نديءَ جي ڪپن ٽي جيڪي ٻيلا هئا، انهن ۾ بانس ۽ ٻيد مشڪ جي وڻن جا گهاٽا جهنگ هئا، جن ۾ گينڊا به رهندا هئا.

ٻيٽ

سنڌو نديءَ ۾ ٽي ٻيٽ آهن: زنده پير، ساڌ-ٻيلو ۽ بکر، جيڪي سيئي سکر ۽ روهڙيءَ جي ڪنارن جي وچ ۾ آهن.

زنده پير: خواجہ خضر جو آستان جيو وچي ٿو. هتي هر سال 'چيٽي چنڊ' جو ميلو به لڳندو آهي.

ساڌ ٻيلو: ساڌن جو آستان آهي، هيءَ هندن جي تيرٿ جي جاءِ آهي، منجهس هڪ خوبصورت مندر آهي.

سکر ۽ روهڙيءَ جي پل جي وچ ۾ 'بکر جو ٻيٽ' آهي. شاهہ بيگ ارغون هتي هڪ قلعو ٺهرايو هو، جيڪو هاڻي پٽجي پٽري ويو آهي.

عربي سمنڊ ۾ بہ سنڌ جا ٽي ٻيٽ آهن، جن مان منهوڙي جو ٻيٽ، ڪياماڙيءَ جي ڪناري کان صاف نظر پيو اچي، جتان لانچن ۾ چڙهي ساٿهو اصلي سمنڊ جو نظارو ڪرڻ ۽ انهيءَ جي ڪناري سان سير تفريح ڪرڻ خاطر ويندا آهن. اتي بحري فوج جو صدر مقام پڻ آهي ۽ ”لائيٽ هائوس ٽاور“ آهي، جيڪو جهازن کي روشنائيءَ جي وسيلي رستو ڏيکاري ٿو. ٻيا ٻہ ٻيٽ به ڪراچيءَ جي ويجهو آهن. انهن جا نالا آهن ”ٻٽ ۽ بابا“. هتي مهاڻا قوم جا ماڻهو رهن ٿا.

جبل، نيون ۽ شاهراهون

سنڌ جي اولهه ۾ هالار جبلن جون قطارون آهن، جن سان لڪيءَ ۽ آمريءَ وٽ سنڌو نديءَ جو پاڻي اُٻڪلاٽيءَ جي موسم ۾ ٽڪرائجي، پوئتي وري ٿو. هاڻي انڊس هاءِ وي (شاهراهه سنڌو يا سنڌو نديءَ جو شاهي دڳ) ڪي اوچو ڪيو پيو وڃي، جيئن ٻوڏ وقت پاڻي رستو پار ڪري، جبلن ۽ انهن جي دامن ۾ آباد ٿيل ماڻهن جي ڳوٺن ڏانهن وڌي نه سگهي. ريلوي لائين به اُتان لنگهي ٿي، تنهنڪري اُن کان بچاءَ جو هر سال اڳي کان وڌيڪ انتظام ڪيو پيو وڃي.

هالار جبل جا خاص ٽي ڀاڱا آهن: ڪرُو، کيرٿرُ ۽ پٻُ.

ڪرو جبل: سنڌ جي اتر-اولهه طرف لاڙڪاڻي ضلعي جي سرحد سان آهي. ڪرو جبل جي هڪ شاخ لاڙڪاڻي ضلعي ۾ آهي، جنهن کي ڏاڙهيالو جبل چوندا آهن. هتي هوا ٿڌي ۽ وڻندڙ آهي. هن جبل تي هڪ قبر آهي، جنهن کي ”وفادار ڪتي جي قبر“ چوندا آهن.

کيرٿر جبل: هي دادو ضلعي جي اولهه ۾ آهي، جتي گَڊَ، سَرَهَه ۽ ٻيا شڪار لاءِ جانور گهڻا ٿين ٿا. کيرٿر جبل ۾ ڪيتريون سهڻيون ماٿريون آهن، جيڪي ورسڪاري ڪانپوءِ سرسبز ۽ وڻندڙ ٿيو پون.

کيرٿر واري ڀاڱي ۾ وري ڪيترا ننڍا جبل آهن. جيئن سيوهڻ کان ٻاجارا جهانگارا رستي سان لاهوت لامڪان واري واٽ وٺي وڃبي، ته جتي نئنگ وارو رستو نڪري ٿو، اُتي ”ڪارو جبل“ آهي ۽ اڳتي نئنگ ڳوٺ جي اولهه ۾ ”پٽ جبل“ آهي. اهڙيءَ طرح ڀڳوٺوڙهو، لڪيءَ وارا جبل

۽ محال ڪوهستان وارا جبل، کيرٿر جا ٻچڙا آهن، جن جي اوٽ ۽ اولي ۾ ٻروهي، بوزدار، رند، جمالي، شاهاڻي، بلوچ، جت ۽ ٻيون کيتريون ذاتيون ۽ نسل آباد آهن. آهي سوڪ يا ٻوڏ جي حالت ۾، اچيو ڪيڪي يا ڪچي تي مال چارين، لابارن ۾ وندبيون ڪن، ۽ آن، ڪلن ۽ مال جو واپار ڪن ٿا. لکيءَ وارن جبلن ۾ گرم پاڻيءَ جا چشما آهن، جتي ڦٽ ڦرڙيءَ ۽ چمڙيءَ جي بيماريءَ وارا ماڻهو وهنجي چڱا ڀلا ٿين ٿا.

وري جو هيٺ هلبو، ڪراچي ضلعي جي دنگ سان ته 'پب جبل' ايندو. شاهه لطيف جا بيان ڪيل ونڊر، حب ۽ هاڙهو جبل پڻ پب جبل جا حصا آهن. ڪراچيءَ جي ويجهو آن جي شاخ منگهو پير آهي، جتي پڻ گرم پاڻيءَ جا چشما آهن.

سکر ۾ آدم شاهه جي ٽڪري، روهڙيءَ ۽ سکر جي وچ ۾ بکر جو ٽڪر، پيٽ ٻنيو بيٺو آهي. روهڙيءَ جي ٽڪرين کان هيٺ وري شادي شهيد ۽ ادهم سلطان وارا ٽڪر آهن، جن کي گهاڙ جا ٽڪر پڻ چوندا آهن. هتي زبردست اوليائن جا مقبرا آهن. روهڙي لڳ اروڙ ۾ ڪالڪان جي ٽڪري آهي، جنهن ۾ ڪالڪان ديويءَ جو مندر آهي. روهڙي وارين ٽڪرين سان "چن جو پٿر" سلي ٿو ۽ شادي شهيد وارن ٽڪرن مان "ميٽ" لهي ٿو. خيرپور رياست ۾ ادهم سلطان سان لاڳيتو گوندرڙي جي ٽڪرين کان ڪوٽ ڏيجيءَ تائين پکا ٽڪر آهن. گوندرڙي وارين ٽڪرين ۾ "ميٽ" جون کاڻيون آهن.

انهن ٽڪرن ڪانسواءِ، حيدرآباد جي ويجهو "گنجو ٽڪر" آهي - جنهن تي نه آهي وڻ نه ٽڻ - تنهنڪري نالو ئي اٿس گنجو ٽڪر.

ٿرپارڪر ضلعي ۾ ننگرپارڪر جي ڀرسان ڪارونجهر جبل آهي، جتي ڪارو پٿر ملي ٿو. چون ٿا ته، اڳي هيءَ پرندڙ جبل هو.

ٺٽي ۾ مڪليءَ جي ٽڪري آهي، جنهن تي سائي مڪليءَ جي تربت ڪانسواءِ پنج سؤ ڪن قبن وارين قبرون ۽ بيشمار بنا ڍڪ وارين مزارون آهن. هيءَ ٽڪري اٺ ميل ڊگهي ۽ هڪ ميل کن ويڪري آهي، جنهن جي سيني ۾ چٽ ته سنڌ جي سياسي ۽ مذهبي تواريخ پوريل آهي.

نيون

سڄي بيان ڪيل ڪراچي جي ايراضي ۾ چار نيون آهن جي رڳو برسات جي ڪري وهنديون آهن. برسات جبلن تي جي نه پوي ته ٿلهي جون ٿلهيون. اهي نيون آهن: ٺٽن گاج، جيڪا کيرٿر جبل مان نڪري، وڃيو دادو ڪئنال ۾ پوي؛ ٺٽن باران، جيڪا کيرٿر جبل جي ڪوهستان واري حصي مان نڪري، ڪوٽڙيءَ جي ڏکڻ ۾ سنڌو نديءَ ۾ چوڙ ڪري ٿي؛ ٺٽن ملير، جيڪا ڪوهستان مان نڪري وڃيو، عربي سمنڊ ۾ پوي؛ ٺٽن حب، جنهن کي ”حب ندي“ به سڏيندا آهن، جيڪا برسات جي ڏينهن ۾ ڏاڍي زور سان وهندي آهي، جنهنڪري ڪيترا حادثا ٿي پوندا آهن. حب ندي کيرٿر جبل مان نڪري، ١٢٠ ميل پنڌ ڪري، ڪراچيءَ جي ڀرسان راس مانز جي لڳ عربي سمنڊ ۾ پوي ٿي.

سامونڊي ڪنارو

سنڌ جو سامونڊي ڪنارو ٿورو ڪڙو ۽ اڻ ٻڳل آهي. انڪري قدرتي بندر ڪين اٿس. اڻ هوندي به سمنڊ جون آهي ڪاريون، جتي سنڌ وندي ڪيٽرن وهڪرن ۾ ورهائجي، ڇوڙ ٿي ڪري، اهڙي نموني جون آهن، جو اڳان گذريل

زماني ۾، دهلي شهنشاهت جي مرڪز دهليءَ، ملبار اپرندي گهاٽن ۽ يونوچ سمنڊ جي ڪنارن تائين هتان جا ٻيڙا ۽ غوراب هلندا هئا. سنه ١٨٣٨ع جو واقعو آهي: جڏهن لطف الله گجراتي، انگريز ريزيڊنٽ جو منشي ۽ فارسيءَ جو استاد ٻڌجي، جهاز رستي، سنڌ ۾ آيو. سنڌ ۾ ڊائريءَ مان

هڪ ورق پيش ڪريان ٿو، جنهن تي عنوان آهي: ”سنڌ ـ ڏانهہ!“ وڌيڪ لکي ٿو تہ: ”پهرين ڊسمبر ١٨٣٨ع جي آڌيءَ رات جو اسان جي جهازن جو آرماڙ سنڌ ڏانهن روانو ٿي ويو. انهن جهازن ۾ انگريزي فوج جي هڪ رجمنٽ سوار هئي. ٻي تاريخ صبح جو اسين ’گهوڙي ڪي چر‘ واري واريءاسي سان اچي مليا سين. گهوڙي ڪي چر، هاڻي هڪ وڏو واريءاسو ڪنارو آهي. ويهہ سال اڳي هتي هڪ گهوڙي بندر نالي بندر هوندو هو، جو هاڻي سامونڊي لهرن هيٺان اچي ويو آهي. انهيءَ واريءاسي ڪناري تي پهچڻ تي جمعي مون کي پاڻي چکي ڏسڻ لاءِ چيو، ۽ منهنجي حيرت جي ڪا حد نہ رهي، جڏهن ڏٺم تہ اسان جي جهاز جي هڪڙي پاسي تازو مٺو پاڻي تہ ٻئي پاسي کان صفا کارو پاڻي وهي رهيو هو! سبب پڇڻ تي مون کي معلوم ٿيو تہ درياءَ جي تکيءَ سير جو تيز وهڪرو ايتري فاصلي تائين سمنڊ اندر تازو مٺو پاڻي کنيو اچي. رات جو ٩ بجي ڌاري اسان، ويڪرباڙ کان ڏهن ميلن جي مفاصلي تي اچي، لنگر هنيون، چوٿين تاريخ فضا نهايت سانتيڪي ۽ هوا بلڪل بند هئي. انڪري اهو سڄو ڏينهن ويڪرباڙ تائين پهچڻ ۾ لڳي ويو. هتي اسان ٻارهن برطانوي جنگي جهاز، ۽ ٻيا جهاز، ۽ سؤ کن بتيلا بيٺل ڏٺا. منهنجو دوست، جهونو ٽنڊيل، واريءاسي ڪناري تي، ڪناري سان لڳي، تازي تباهہ ٿيل هڪ جهاز جي پرسان اچي لانگهائو ٿيو، جنهن تي مون کيس چيو تہ ”هن جهاز جي تباهي، اسان جي لاءِ هڪ قسم جو چتاءُ آهي تہ جيڪڏهن اسين هن جهاز واري قسمت نٿا چاهيون تہ اسان کي ڪناري جي ويجهو اچڻ نہ گهرجي. مگر هن ٻڍڙي دريائي ڌاڙيل جواب ڏنو تہ ان جهاز جو ٽنڊيل يا انڌو هوندو يا جهاز کي ٻوڙڻ ۾ ڪو خاص مقصد هوندو. نہ تہ هتان جا ٻار ٻہ هن ڪناري جي چپي-چپي کان واقف آهن. رات جو

اسين بار ۾ اچي لنگرانداز ٿياسون. پنجين تاريخ درياءَ جي چوڙ وٽان اچي، اسين سنڌو نديءَ ۾ گهڙياسون، ۽ ڇهين تاريخ ويڪر ڪان متن سيلن جي مفاصلي تي اچي پهتاسون. جتي درياهہ جي ڪابي ڪناري تي هڪ ننڍڙو ڳوٺ هو. اٿون لهي، اهو ڳوٺ ڏسڻ ويس، ۽ ڳوٺ جي پٽيل سان مليس، ۽ جمعي ناڪئي جي ذريعي سائس ڪچهري ڪيم. هن جي مادري زبان سنڌي هئي. اسان جي سوالن جا جواب هن ٻيلڙي پٽيل اهڙي تہ وڏي آواز سان ڏنا، جو ٻڌڻ وارائين نہ سون سمجهيو تہ هو يا تہ اسان کي ٻوڙو ٿو سمجهي يا اسان جي هن طرح سندس ڳوٺ ۾ گهڙي اچڻ تي ناراض آهي. پر جمعي کان پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو تہ ان ۾ ڪابہ برائي نہ هئي. ڏاڍي ڳالهائڻ جو هيت عام رواج آهي. هيتان جا ماڻهو نهايت مسڪين ڏسڻ ۾ ٿي آيا، ۽ سندن جهوپڙا اهڙا هئا جهڙا هندستان ۾ ماڻهو پنهنجي ڍورن جا وٿاڻ ٺاهيندا آهن. سارو ڪٽنب هتي ڍڪي گهر ۾ رهيل هوندو آهي. جنهن ۾ زال، مڙس، پٽ ڌيئن ۽ ٻار وغيره سمورا هڪڙي ئي ڍڪي دالان ۾ گاهہ جي سٿان تڏا وڇائين. ان کي هنڌ ٻٽائي، سٿهي پوندا آهن. هين جو ڪاڏو عام طرح چانورن جي ٿلهي ماني، ۽ تازي يا سڪل مڇي آهي؛ هي ماڻهو تماڪ ۽ ٻصرن جا ڏاڍا شوقين آهن. ڳوٺ جي پٽيل پڻ اسان کي اهي شيون تحفي طور ڏيڻ جي آڇ ڪئي. سون پٽيل کان سندس ملڪ ۾ ڍلن ۽ محصول جي رواج بابت پڇيو. هن ٻڌايو تہ ”هتي ڍلون يا محصول گهڻو ڪري جنس جي صورت ۾ ورتا ويندا آهن. پوک گهٽي ٿٽي رڳو چانورن جي ٿئي ٿي، جي هيت چڱي انداز ۾ ٿيندڙ آهن. هاريءَ کي فصل جو پنجون حصو ملندو آهي، ۽ باقي چئن حصن سان اڌ سرڪار کي ٿي ۽ اڌ زميندار کي ملندو آهي.“

لطف الله صاحب گجراتيءَ جي ڊائريءَ جو مڪيون ترجمو هڪ ڪتاب ٿيان ورتـل آهي، جيڪو سنڌي ادبي بورڊ سنہ ۱۹۵٦ع ۾ ڇاپيو آهي. هيءُ ڪتاب پڙهڻ وٽان آهي. انهيءَ مان پتو پيو تہ انهيءَ دؤر ۾ ڪراچيءَ جو بندر اڃا نہ ٺهيو هو ۽ سنڌ جو سمنڊ سان ڳانڍاپو ۽ وڻج واپار سنڌ ونديءَ ۽ سامونڊي ڪناري جي ڪارين وسيلي قائم هو.

انهيءَ کان اڳ اڪبر بادشاهہ جي زماني ۾ لاهرين سامونڊي بندر هو. اڃا بہ هزار سال کن اڳي عربن جي سنڌ تي ڪاهن ڪرڻ وقت، سنڌ جا مختلف سامونڊي بندر هئا، جهڙوڪ ”بندر ٺاٽو“، جنهن تي حضرت عمر رضہ جي زماني ۾ بحرين جي عامل عثمان ثقفيءَ پنهنجي ڀاءُ حڪم کي جهازن جي دستي سان سنڌ تي حملي ڪرڻ لاءِ مُڪو هو. عثمان ثقفي ٻيهر پنهنجي ڀاءُ مغيره کي ديبل بندر تي سامونڊي حملي ڪرڻ لاءِ موڪليو، جنهن ۾ هو وڙهندي شهيد ٿيو. سنہ ۳۸ هجريءَ ڌاري حارث عبدي ڪوڪن جي ڪناري تي ٺاڻي تي سامونڊي حملو ڪيو، ۽ لاتعداد قيدي هٿ ڪري سلامتيءَ سان موٽيو. آخري ۽ فيصلي وارو حملو بہ سامونڊي بندر ديبل تي ٿيو، جڏهن سنہ ۷۱۱ع ۾ محمد بن قاسم سنڌ کي اسلام جو دروازو بنائي، اندر داخل ٿيو.

سنڌ جي سامونڊي ڪناري تواريخ جا ڪيترائي دؤر ڏٺا آهن. هتان جا اصلي ماڻهو مهاڻا، ماڇي ۽ گندرا ذات جا آهن، جن جا وڏا حضرت عيسيٰ کان ڪيترن صديون آڳاٽو، طاقت وارا حڪمران هئا. مهاڻن کي تواريخ ۾ ميد لکيو اٿن. اهي سنڌ ۾ حضرت عيسيٰ کان چوڏهن سؤ سال اڳ آيا، پر هميشہ لاءِ ٽپڙ کڻي تڏهن اچي رهيا، جڏهن عيسوي سن کان ڇهہ صديون اڳ سندن ايراني ملڪ ”ميڊيا“ واري حڪومت ايران جي شهنشاهہ سائرس نيست نابود ڪري ڇڏي.

آتان ٽڙي پکڙي، هو مڪران ۽ سنڌ ۾ اچي رهيا، پوءِ جهازراني ۽ مڇيءَ جي شڪار جو ڌنڌو شروع ڪيائون. سنڌ ۾ وارد ٿيڻ کان پوءِ هو سمنڊ جهاڳڻ لڳا ۽ بحري ڦورو بنجي ويا. سنڌ ۾ موجودگيءَ ۾ سنڌ ۾ گهڻا انقلاب ايندا رهيا. اهي ميربحر هئا، جن سرانديپ جي جهازن کي ديبل بندر وٽ ڦري، عرب بيوه عورتن ۽ يتيم ٻارن کي قيد ڪيو.

ماڇي قوم جنهن کي سولنڪي يا سولنگي به چئجي ٿو، اصل ۾ راجپوت راجائون هئا، جن جو مهاراشٽر، سوراشٽر ۽ ملبار تي راڄ هو.

عربن جي پوئين زماني ۾، هُنن سنڌ ۾ "ماڻڪ تاره" رياست قائم ڪئي، جنهن جو حاڪم جيسر پٽ حجه ماڇي سولنڪي هو.

گندرا وري اصلي گندارا جي هڪ سڌريل ۽ دولت سند قوم هئي، جيڪا زماني جي گردش سبب مڇي-مار مهاڻي قوم بنجي ويئي. وري نوري گندريءَ سمي سلطان ڄام تماچيءَ جي راڄ ۾ هن قوم جو سُنهن مٿي ڪيو. نوري نمائيءَ جي نياز ۽ نمرت جو نقشو ڀٽائي گهوٽ هيئن بيان ڪيو آهي:

ٿئون سٿون آئون گندري، سون ۾ عيبن لڪ،
هن منهنجي حالَ جي، توکي سڀ پرک،
ڪارڻ رَب" الڪ، ستان ماڳر مڪيين.

وزارت تعليم حڪومت پاڪستان اسلام آباد
جا تيار ڪرايل ڪي پيا ڪتاب

۱. مٺو مرسل — مصنف : علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

۲. حضور صلعم جي حياتي جو مختصر احوال — مصنف : سيد سردار علي شاهه

۳. چونڊ جديد سنڌي شاعري — مصنف : تنوير عباسي

۴. پورهيي جو مان — مصنف : ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي

۵. مثالي شاگرد — مصنف : محبوب علي جوکيو

۶. استادن جو ادب — مصنف : محبوب علي جوکيو

۷. جبلن رڻن پٽن ۾ انساني زندگي — مصنف : محمد اسماعيل عرساڻي

۸. سمنڊ جا اسرار — مصنف : ڪريم داد پتافي

۹. ڪلاسيڪي شاعري — مصنف : پروفيسر عطامحمد حامي

۱۰. سڪي گهر — مصنف : عزيزه سومرو

۱۱. لوڪ شاعري — مصنف : ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

۱۲. پاڪستان جا پراڻا شهر — مصنف : رشيد ڀٽي

۱۳. پکين ۽ جانورن جون نصيحت ڀريون ڪهاڻيون — مصنف : اياز قادري

۱۴. ڪڇ جي ڪهاڻي — مصنف : پروفيسر محمد امين ڀٽي

۱۵. شهري حياتي ۽ ڳوٺ — مصنف : ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي

۱۶. سنڌي اردو پهاڪا — مصنف : ڊاڪٽر غلام علي الانا

۱۷. ماڪوڙي، ماکيءَ جي مک ۽ ڪوريئڙي جي حياتي — مصنف : ڊاڪٽر هارون رشيد ميمڻ

۱۸. برک سائنسي ڪوجنائون — مصنف : محمد عثمان ڏيپلائي

۱۹. ٻاراڻا گيت — مصنف : استاد بخاري

۲۰. شهري حياتي ۽ ڳوٺاڻي حياتي — مصنف : قاضي خادم

۲۱. عشقيه داستان — مصنف : اياز قادري

۲۲. ننڍا ناٽڪ — مصنف : محمد اسماعيل عرساڻي

۲۳. گهرو هنر — مصنف : عنايت الله عباسي

۲۴. بدن ۽ ان جو ڪم — مصنف : علي مرتضيٰ ڊاريجو